

ALEKSANDER BACZKOWSKI

Uniwersytet Jagielloński

Hetman Stanisław Jabłonowski jako budowniczy fortyfikacji

Abstract

Hetman Stanisław Jabłonowski as a Builder of Fortifications

The construction of permanent and field fortifications was one of the activities undertaken by Hetman Stanisław Jabłonowski. In the 1680s and 1690s, a series of fortifications were built at Jabłonowski's initiative, aimed at protecting the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth and supporting the Polish-Lithuanian army during campaigns in Moldavia. The most notable examples of these fortresses are Okopy Świętej Trójcy and Mariampol. Although these fortifications were built for different purposes (Mariampol was a private fortress), their spatial layout and the use of the natural defensive features of the locations make them similar. Other smaller permanent and field fortifications also exhibit significant similarities. Jabłonowski often utilised river bends to construct fortresses, which provided better protection against attacks. He primarily used earth and wood for construction, with brick and stone used only occasionally.

Field fortifications were an essential element of the military campaigns undertaken by the Commonwealth forces in Moldavia. The fortifications built by Jabłonowski aimed to protect river crossings and cover the flanks of the Polish-Lithuanian forces.

The fortifications initiated by Jabłonowski were simple and quick to construct. However, they were also small, which often made them unable to meet the challenges they were designed to address.

Keywords: Okopy Świętej Trójcy, Mariampol, Stanisław Jabłonowski, fortification, early modern warfare

Wznoszenie fortyfikacji stałych oraz wykorzystywanie fortyfikacji polowych w toku prowadzenia kampanii wojennych było istotnym elementem sztuki wojennej w XVII w. Niniejszy artykuł ma za zadanie przedstawić działalność hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jabłonowskiego jako fortyfikatora¹. Do dziś jest on znany jako ostatni wielki hetman w dziejach Rzeczypospolitej i obrońca granic kraju, na co w znacznej mierze wpłynęła jego działalność fortyfikacyjna i jej późniejsza mitologizacja².

Utrata Podola w 1672 r. w istotny sposób wpłynęła na bezpieczeństwo Rzeczypospolitej. Dotychczasowe pogranicze, stanowiące pierwszą linię obrony przed najazdami, znalazło się w rękach nieprzyjaciela wraz z głównym punktem obrony południowej granicy kraju – Kamieńcem Podolskim – oraz zaopatrującym go zapleczem. W ciągu następnych 27 lat granica znajdowała się w miejscu nieprzystosowanym do obrony, które należało umocnić i przygotować do działań wojennych. Zadanie to spoczywało w znacznym stopniu na Jabłonowskim. Równocześnie z umacnianiem nowej granicy hetman uczestniczył w wyprawach na Podole i do Mołdawii, w trakcie których korzystał z fortyfikacji polowych.

Jabłonowski był jednym z najważniejszych magnatów w Rzeczypospolitej końca XVII w. i czołową postacią w armii jako hetman polny (1676-1683) i hetman wielki koronny (1683-1702). Jego wysoka pozycja w armii poskutkowała daleko posuniętą niezależnością w sposobie i kierunku prowadzenia wojny. Było to szczególnie widoczne w latach dziewięćdziesiątych XVII w. Szczupłe siły, którymi przyszło mu dowodzić, a także problemy z zaopatrzeniem (w tym w środki do prowadzenia działań oblężniczych) miały znaczący wpływ na prowadzone przez Jabłonowskiego działania zbrojne, a także zmusiły go do poszukiwania sposobów zneutralizowania słabości militarnej kraju. Jednym z tych sposobów było wykorzystanie twierdz.

Działalność fortyfikacyjna Jabłonowskiego była bezpośrednio związana z terenem, na którym przyszło mu działać, i przeciwnikiem, z którym walczył. Jego kariera jako hetmana związana jest przede wszystkim z wojną Rzeczypospolitej z Turcją Osmańską, a południowo-wschodnia granica kraju oraz Mołdawia to główne obszary, na których prowadził działania zbrojne³. Tam też, nad Dniestrem i w głębi Hołspodarstwa Mołdawskiego, należy szukać omawianych fortyfikacji.

Twierdze zbudowane przez Jabłonowskiego zostały już częściowo opisane, dotyczy to przede wszystkim Okopów Świętej Trójcy⁴. Brak jednak pracy, która

¹ Literatura poświęcona działalności Jabłonowskiego jest bogata i powiększyła się w ostatnich latach: T. Nowak, *Jabłonowski Stanisław Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Polityk i dowódca*, t. 1-2, Siedlce 1997; idem, *Stanisław Jabłonowski – kasztelan krakowski, hetman wielki koronny*, Warszawa 2000; idem, *Stanisław Jan Jabłonowski herbu Prus III (1634-1702), hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. W. Włoszczak, Warszawa 1995, s. 247-258.

² M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)*..., t. 2, s. 152.

³ Idem, *Stanisław Jan Jabłonowski*..., s. 248.

⁴ J.L. Adamczyk, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004, s. 174-175; A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892,

przedstawiłaby samego hetmana jako twórcę fortyfikacji i porównała zrealizowane konstrukcje pod względem kształtu, miejsca powstania i celów budowy. W artykule zostaną przedstawione fortyfikacje wzniesione na południowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej. Zostanie omówione ich istotne znaczenie w trakcie kampanii wojennych oraz ochrony granic państwa. Umocnienia zostaną również ocenione pod względem przydatności oraz sposobu ich wykorzystania.

Fortyfikacje stałe

Próby odzyskania Kamieńca Podolskiego w latach osiemdziesiątych zakończyły się porażką⁵, w związku z czym wśród kręgów rządzących Rzeczpospolitą powstał plan zablokowania go. Państwo nie posiadało jednak wystarczających sił i środków, żeby prowadzić całoroczną blokadę. Stąd też powstała koncepcja budowy Okopów Świętej Trójcy, których garnizon miał przechwytywać konwoje z żywnością i doprowadzić obrońców do kapitulacji⁶. Jabłonowski uważał, że budowa twierdzy rozwiąże problemy z utrzymaniem blokady przez cały rok⁷. Z czasem Okopy Świętej Trójcy zyskały na znaczeniu i stały się również jednym z głównych punktów systemu obrony pogranicza. Zachowane inwentarze pochodzące z tamtejszego arsenału wskazują ponadto na rolę nowej twierdzy jako zaplecza dla armii operującej w tej części kraju⁸.

Okoliczności powstania twierdzy są znane. Budowa rozpoczęła się najprawdopodobniej 25 września 1692 r., w trakcie kampanii wojennej prowadzonej przez Jabłonowskiego⁹. Hetman w swoich planach wojennych dążył do wzmocnienia bloka-

s. 29-30; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018, s. 215-218, 292-293; R. Marcinek, *Inwentarze cekhausu w Okopach Św. Trójcy z I połowy XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1990, nr 92, s. 136-140; idem, *Okopy Świętej Trójcy*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1996, t. 27, s. 217-220; S. Mossakowski, *Czy projektant Okopów Św. Trójcy?*, [w:] *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez Krakowski Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ*, Kraków, 8-9 czerwca 1990 roku, red. M. Fabiański, K. Kuczman, Kraków 1991, s. 124; З.В. Лукомська, *Історія фортеці „Окопи Святої Трійці” на тернопільщині*, „Вісник Національного університету „Львівська політехніка». Архітектура” 2016, № 856, s. 178-185.

⁵ Więcej o wyprawach: M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 11-15, 36-42.

⁶ B. Dybaś, *op. cit.*, s. 202-203.

⁷ Biblioteka Czartoryskich [dalej: BCzart.], rkps 2699: Jabłonowski do Jana III Sobieskiego z obozu między Żwańcem a Zbruczem, 26 września 1692 r., k. 74.

⁸ R. Marcinek, *Inwentarze...*; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich [dalej: BOssol.], rkps 286: *Diariusze sejmów i akt politycznych z lat 1718-1720 oraz rachunki i inwentarze artylerii koronnej za lata 1690-1718*.

⁹ BCzart., rkps 2699, k. 74.

dy Kamieńca Podolskiego, Jan III Sobieski optował natomiast za marszem w głąb Mołdawii. Ze względu na nieobecność króla przy wojsku zwyciężyła koncepcja hetmana. Ulokowanie Okopów Świętej Trójcy nie było przypadkowe. Zbieg Zbrucza i Dniestru, przy którym wzniesiono twierdzę, został zbadany przez Jabłonowskiego i jego oficerów 24 września. Miejsce to charakteryzowało się naturalnymi walorami obronnymi. Wody obu rzek tworzyły tam naturalny półwysep o stromych zboczach, który został zaadaptowany do celów obronnych¹⁰. Ponadto w okolicy znajdował się bród na Dniestrze oraz szlak tatarski nazywany „oknem tatarskim”¹¹.

Wznoszenie twierdzy nabrało tempa najpewniej 1 października, kiedy Jabłonowski skierował wojsko do prac budowlanych. Tego dnia hetman wyznaczył z każdej chorągwi oddział, który miał pracować przy wznoszeniu fortyfikacji¹². Umożliwiło to zaangażowanie znacznej liczby ludzi do pracy, mimo to budowa postępowała wolniej, niż oczekiwał Jabłonowski. Hetman informował o brakach furażu i żołdu dla armii, a sam nosił się już z zamiarem wzniesienia kolejnej twierdzy w okolicy Wasilowa¹³. W związku z nowymi planami Jabłonowski postanowił opuścić plac budowy i pozostawić na nim płk. Michała Brandta, który miał dokończyć prace¹⁴.

Poza zaangażowaniem do budowy twierdzy znacznej liczby żołnierzy, która mogła dochodzić nawet do 4 tys., hetman słał zaopatrzenie i materiały budowlane¹⁵. Pomimo kilku transportów, z których pierwszy dotarł już 27 września, wydaje się, że informacje o zyskaniu przez Okopy Świętej Trójcy zdolności obronnych po dwóch tygodniach są nazbyt optymistyczne¹⁶. W pierwszych tygodniach października stopień zaawansowania prac był jeszcze zbyt niski. Najprawdopodobniej trwały one w jesieni i zimie na przełomie 1692 i 1693 r.¹⁷ Mimo wyraźnych problemów z zaopatrzeniem budowa posuwała się do przodu, o czym świadczy fakt, że już na początku października Jabłonowski zaczął przysyłać do wznoszonej twierdzy wojsko dla jej obsadzenia i przezimowania¹⁸.

¹⁰ R. Marcinek, *Okopy...*, s. 217.

¹¹ BCzart., rkps 2699, k. 74.

¹² BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 1 X 1692 r., k. 77. Liczebność poszczególnych oddziałów wyznaczono na podstawie wielkości chorągwi, z których pochodzili żołnierze. Chorągwie, których komput liczył 150 żołnierzy, miały oddelegować do pracy 40 ludzi, chorągwie liczące 130 żołnierzy – 34, a 80 – 25.

¹³ G.F. de Jonsac, *Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana Wielkiego Koronnego*, t. 4, Poznań 1868, s. 27.

¹⁴ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Brandta z dnia 8 X 1692 r., k. 81v.

¹⁵ R. Marcinek, *Okopy...*, s. 218.

¹⁶ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 27 IX 1692 r., k. 75; BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 1 X 1692 r., k. 77; BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 3 X 1692 r., k. 78. O szybkim uzyskaniu zdolności obronnych zob.: A. Czołowski, *op. cit.*, s. 29-30; R. Marcinek, *Okopy...*, s. 218.

¹⁷ B. Dybaś, *op. cit.*, s. 216.

¹⁸ BCzart., rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego do chorągwi z dnia 7 X 1692 r., k. 80v-81.

Okopy Świętej Trójcy są znanym i szczegółowo opisanym w polskiej historiografii miejscem, zbędnym jest więc dokładne opisywanie ich kształtu. Należy jednak zwrócić uwagę na najważniejsze cechy tej fortyfikacji, by móc scharakteryzować umocnienia powstające z inspiracji lub pod nadzorem Jabłonowskiego. Przede wszystkim wypada stwierdzić, że pierwotnie Okopy Świętej Trójcy były konstrukcją ziemno-drewnianą, co pozwoliło na relatywnie szybkie ukończenie podstawowych prac budowlanych (elementy murowane powstały w efekcie późniejszych rozbudów)¹⁹. Kluczowym czynnikiem wpływającym na kształt i miejsce powstania twierdzy było ukształtowanie terenu. Budowniczym udało się wkomponować fortyfikacje w cypel utworzony przez wody Dniestru i Zbrucza, co z jednej strony zwiększyło obronność wzniesionych umocnień, a z drugiej pozwoliło na oszczędność. Fronty bastionowe powstały tylko w zachodniej i wschodniej części Okopów Świętej Trójcy, obrona północy i południa opierała się przede wszystkim na rzekach i skarbach, wzmocnionych prawdopodobnie przez wały ziemne z parkanem oraz kleszcze umożliwiające prowadzenie ognia flankowego²⁰.

Okopy Świętej Trójcy były głównym dziełem obronnym zbudowanym przez Jabłonowskiego nad granicą Rzeczypospolitej, ale nie jedynym. W 1693 r. powstała fortyfikacja w okolicach Wasilowa, którą hetman planował już w poprzednim roku. Wojska zgromadzone przez hetmana na organizowaną przez niego wtedy kampanię były zbyt słabe na przeprowadzenie ofensywy na terytorium nieprzyjaciela. W związku z tym Jabłonowski zdecydował się na usypanie fortyfikacji, której zadaniem byłoby wzmocnienie blokady Kamieńca Podolskiego oraz ochrona zgromadzonych wojsk przed nieprzyjacielem²¹. Rozkaz budowy umocnień został wydany 24 sierpnia 1693 r.²²

Podobnie jak w przypadku Okopów Świętej Trójcy miejsce na kolejną twierdzę, nazwaną Szaniec Panny Marii, zostało starannie wybrane. Ulokowano ją w widłach Dniestru i Seretu, gdzie istniały już starsze umocnienia, które najpewniej były wtedy zniszczone i nienadające się do użytku. Wody dwóch rzek tworzyły w tym miejscu cypel. Szaniec Panny Marii od Okopów Świętej Trójcy dzieliła odległość około 50 km, a więc na tyle bliska, że możliwa była współpraca między załogami.

¹⁹ Kształt twierdzy zbudowanej przez Jabłonowskiego przedstawia plan Tylmana z Gameren, na którym zaznaczono przebieg fortyfikacji bastionowych i wałów z parkanami, ale zabrakło, zbudowanych najpewniej później, redanów, fos i przeciwskaarp: R. Marcinek, *Okopy...*, s. 218.

²⁰ Krigsarkivet w Täby, [dalej: SE, KrA], sygn. 0406/17/007/001: Polen. Okopy. Plan du fort Sainte Trinité ou Okop. Porównaj: R. Marcinek, *Okopy...*, s. 218-219; Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Poznań 1997, s. 202-204; B. Dybaś, *op. cit.*, s. 215-216; A. Czołowski, *op. cit.*, s. 29-30; A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 87-89; J.L. Adamczyk, *op. cit.*, s. 175-176.

²¹ BOssol., rkps 3003: Teki Stanisława Lukasa, s. 86.

²² BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do ppłk. Hondorffa z dnia 24 VIII 1693 r., k. 139v-140.

Jabłonowski powierzył budowę Szańca ppłk. Janowi Krzysztofowi Hondorffowi²³, który wyruszył w stronę Wasilowa wraz z oddziałem liczącym około 200 piechoty i 3 chorągwiami jazdy. Po drodze zabrał z obozu pod Wiśniowczykiem materiały i sprzęt budowlany oraz dwa działa: 6- i 3-funtowe²⁴.

Zachowane źródła nie pozwalają na precyzyjne opisanie wyglądu Szańca Panny Marii, jednak można ustalić podstawowe informacje. Jabłonowski oczekiwał, że jego wznoszenie nie potrwa dłużej niż 3-4 tygodnie, a do budowy przeznaczył rydle, motyki, świdry i siekiery. Najprawdopodobniej więc zaplanowano umocnienia ziemno-drewniane. Podobnie jak w przypadku Okopów Świętej Trójcy Jabłonowski zamierzał jak najszybciej obsadzić nowe umocnienia żołnierzami i przygotować ich do przezimowania²⁵.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, jak wyglądał plan Szańca Panny Marii. Najbardziej rozpoznawalny wizerunek, sporządzony przez Johannę Dorotheę Philipp i opublikowany w 1774 r., jest najpewniej niezgodny z rzeczywistością. Autorka przedstawiła pięcioboczną fortyfikację o narysie bastionowym, poprzedzoną suchą fosą i wzmocnioną przeciwskaupą ze stanowiskami dla piechoty. Wewnątrz twierdzy widoczne są zabudowania przeznaczone dla załogi²⁶. Szaniec Panny Marii przedstawiony przez Philipp jest stosunkowo duży – gdyby taki był w rzeczywistości, plasowałby się w gronie najistotniejszych i największych założeń obronnych zbudowanych w Rzeczypospolitej pod koniec XVII w. Tymczasem ówczesnie uważano go za fortyfikację niewielką i zbudowaną w celach doraźnych, nie jako samodzielną twierdzę, ale pomoc dla Okopów Świętej Trójcy. Omawiana budowla posiada również inne przedstawienie, być może bliższe prawdy. Znajduje się ono na mapie Miega, powstałej w latach 1779-1783. Fortyfikacja umieszczona jest na mapie w pewnym oddaleniu od ujścia Seretu do Dniestru. Wzniesiona na planie prostokąta z bastionami lub basztami na narożach, przypomina w swym kształcie fortalice i dwory obronne budowane nad południowo-wschodnią granicą Rzeczypospolitej²⁷. Jest to bez wątpienia niewielka konstrukcja, w której mógł przebywać stale nieliczny garnizon.

Wyżej wymienione fortyfikacje były całościowymi założeniami powstałymi z inicjatywy Jabłonowskiego. Warto wspomnieć tu jeszcze o rozbudowie istniejących już twierdz w Mołdawii, zajętych w trakcie działań zbrojnych przez polskich żołnierzy. Były to inwestycje mniej ambitne niż wcześniej opisane, ale istotne w hetmana

²³ M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014, s. 110-111.

²⁴ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do ppłk. Hondorffa z dnia 24 VIII 1693 r., k. 140.

²⁵ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do por. Tyszkowskiego z dnia 24 VIII 1693 r., k. 140v.

²⁶ G.F. de Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, t. 3, Lipsk 1774, il. po s. 70.

²⁷ *Galizien und Lodomerien (1779-1783) – First Military Survey*, Arcanum Maps, [on-line:] <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2205090.8599748425%2C6332097.651916457%2C3031222.2616810277%2C6610328.434874499> (2.06.2024).

koncepcji prowadzenia wojny. Polskie załogi obsadziły kilka twierdz mołdawskich w następstwie wypraw wojennych, były to w 1690 r. Suczawa i Kimpulung Mołdawski, a w 1691 r. – Soroka, Neamț i Dragomirno²⁸. Utrzymanie garnizonów w tych miejscach było istotne strategicznie, gdyż pozwalało domknąć od strony południowej blokadę Kamieńca Podolskiego, a ponadto było atutem Rzeczypospolitej w trakcie negocjacji pokojowych z Turcją. Z korespondencji Jabłonowskiego należy wywnioskować, że interesowało go wzmocnienie obrony twierdz mołdawskich i utrzymanie w nich polskich załóg²⁹. Jego działalność fortyfikacyjna na tych terenach ograniczyła się jednak do wysłania do Soroki inżyniera Archibalda Glowera, który przeprowadził naprawy i rozbudowę tamtejszych umocnień³⁰. W wyniku prac budowlanych w lipcu 1692 r. powstał wał, usypany dookoła murowanego zamku³¹. W tym samym roku wygospodarowano pieniądze dla obrońców Suczawy i Neamtu, być może również na remonty fortyfikacji. Wypłacano je co rok aż do zakończenia konfliktu³².

Najciekawszym założeniem obronnym zbudowanym przez Jabłonowskiego był Mariampol, siedziba i prywatne miasto hetmana. Do dziś twierdza ta nie została należycie opisana w polskiej historiografii. Mariampol był głównym miastem klucza mariampolskiego, jednego z dziesięciu kluczy posiadanych przez hetmana³³. W miejscu tym powstało największe założenie obronne wzniesione przez Jabłonowskiego. Składało się z obronnej siedziby i ufortyfikowanego miasta. Podobnie jak w przypadku wyżej wymienionych twierdz tak i Mariampol został zbudowany w lokalizacji o naturalnych walorach obronnych. Zakręcający Dniestr tworzył tam cypel wznoszący się na kilkanaście metrów nad okolicą³⁴. Ponadto w miejscu tym znajdował się istotny bród na Dniestrze, którym wiódł trakt w kierunku Tyśmienicy i Stanisławowa³⁵.

Twierdza zbudowana przez Jabłonowskiego nie była pierwszą w tym miejscu. W XII-XIII w. powstały tam pierwsze fortyfikacje³⁶, a w 1630 r. – rezydencja

²⁸ M. Markowicz, *Rola polskich załóg w twierdzach północnej Mołdawii w systemie obrony pogranicza Rzeczypospolitej w latach 1692-1696*, [w:] *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 219.

²⁹ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Druszkiewicza z dnia 6 VII 1692 r., k. 53-53v; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Publiczne Potockich [dalej: APP], sygn. 47, t. 3: Rappe do Kątskiego z Soroki, z dnia 20 X 1692 r., s. 465-467.

³⁰ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego [dalej: ASK], sygn. 73: Rachunki generalne sejmowe, na sejm, pro die 3 Decembris w roku 1692 podane, k. 26.

³¹ AGAD, APP, sygn. 47, t. 3: Rappe do Kątskiego z Soroki z dnia 4 VII 1692 r., s. 467-469.

³² AGAD, ASK, sygn. 73: Rachunki generalne sejmowe..., k. 26; AGAD, ASK, sygn. 72: Rachunki na sejm 1696 przygotowane, k. 24v.

³³ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 230.

³⁴ І. Лисий, *Маріямпільський замковий комплекс: історико-туристична характеристика*, „Військово-історичний меридіан” 2016, № 4(14), s. 147.

³⁵ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783*, t. 13, cz. A, wyd. Z. Budzyński, Warszawa 2018, s. 27.

³⁶ І. Лисий, *Маріямпільський замковий комплекс...*, s. 147.

obronna Teodora Andrzeja Bełżeckiego, nazwana Widokiem Bożym³⁷. Pozostałości tej ostatniej zostały najpewniej wykorzystane podczas budowy Mariampola.

Moment rozpoczęcia prac nad nową twierdzą jest trudny do ustalenia. Prace budowlane musiały ruszyć przed wrześniem 1692 r., a być może już w 1691 r.³⁸, kiedy miejscowość przeszła w ręce hetmana. Mariampol był sprawnie wznoszony, ponieważ już w następnym roku twierdza była często odwiedzana przez Jabłonowskiego, a co więcej – stała się już wtedy ważnym punktem strategicznym tej części kraju.

W przeciwieństwie do Okopów Świętej Trójcy fortyfikacje Mariampola przetrwały do dzisiaj jedynie szczątkowo. Dzięki zachowanym źródłom możemy jednak zrekonstruować ich charakter. Szczególnie pomocne są tutaj zachowane plany³⁹ oraz opis twierdzy sporządzony w 1812 r.⁴⁰, a także wyniki badań archeologicznych podejmowanych przez ukraińskich badaczy od 2003 r.⁴¹ Na podstawie dostępnych źródeł należy stwierdzić, że Jabłonowski wznosił ufortyfikowaną siedzibę magnacką (niesłusznie, jak się wydaje, opisywaną jako *palazzo in fortezza*⁴²) połączoną z również ufortyfikowanym miastem. Oba założenia tworzyły razem jeden system obronny, w którym miały nawzajem się wspierać i tym samym wzmacniać jako dwie części składowe. Bliższy opis umocnień wzniesionych w Mariampolu pozwoli w szerszym świetle przedstawić zamysł fortyfikacyjny hetmana.

Ufortyfikowana rezydencja powstała w południowej części założenia obronnego, nad skarpą nad Dniestrem. Jabłonowski, podejmując prace nad swoją siedzibą, wykorzystał najpewniej pozostałości po Widoku Bożym. Tłumaczyłoby to, dlaczego fortyfikacje Mariampola są tak zróżnicowane i niepasujące do siebie. Twierdza składała się z pięciu bastionów połączonych kurtynami, które tworzyły założenie obronne o cechach cytadeli. Trzy bastiony, znajdujące się w północnej i wschodniej części, były większe i lepiej rozplanowane od dwóch znajdujących się po stronie południowej. Pierwsze trzy były konstrukcjami ziemnymi, oblicowanymi kamieniem i cegłą, dwa mniejsze były konstrukcjami ziemnymi. Bastiony południowe, odstające skalą i jakością od pozostałych, były być może pozostałością po rezydencji Bełżeckiego, zaadaptowaną do nowej twierdzy. Fortyfikacje były dodatkowo wzmocnione po

³⁷ З.В. Лукомська, Містобудування Західної України епохи бароко (сер. XVII ст. – кін. XVIII ст.) [rozprawa doktorska, Politechnika Lwowska], Львів 2018, s. 111-112, [on-line:] <https://lpnu.ua/spetsrady/d-3505211/lukomska-zoriana-volodymyrivna> (11.06.2025).

³⁸ BCzart., rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Smarzewskiego, regimentarza piechoty węgierskiej z dnia 25 IX 1692 r., k. 73-73v.

³⁹ *Galizien und Lodomerien...*; Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Zbiór kartograficzny [dalej: Zk], sygn. 29/663/0/6/681: Mariampol; ANK, Zk, sygn. 29/663/0/6/682: Grund und Situations Riss von den Marktflecken Mariampol im Stanislawower Kreise in Ostgalizien mit denen dabey befindlichen Festungswerken.

⁴⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv [dalej: ÖStA/KA], Karten- und Plansammlung [dalej: KPS], Landesbeschreibungen: [dalej: LB], K VII, h, sygn. 49: Mariampol, k. 12v-13.

⁴¹ І. Лисий, *Археологічні дослідження збережених замків Івано-Франківської області в 1991-2016 роках*, „Scriptorium Nostrum” 2017, № 3(9), s. 203-204.

⁴² A. Betlej, *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010, s. 50.

stronie północnej i wschodniej przez suchą fosę. Naprzeciwko fosy znajdowała się umocniona przeciwskarpa, która jednak nie była przygotowana do pełnienia funkcji wysuniętej linii obronnej, ponieważ nie zbudowano na niej stanowisk dla obrońców ani drogi krytej. Również przedpole nie zostało odpowiednio przygotowane do obrony⁴³. Zachodni i południowy bok twierdzy były bronione przez skarpe. Dodatkowo po wschodniej stronie znajdowały się bagna wzmacniające tę część budowli⁴⁴.

Bramy prowadzące do wnętrza rezydencji znajdowały się w kurtynie po północnej i wschodniej stronie. Brama północna, skazamatowana i ozdobiona boniowaniem, stanowiła jednocześnie wjazd do budynku mieszkalnego, który przylegał do kurtyny od strony wewnętrznej⁴⁵.

Na północ od rezydencji obronnej znajdowało się ufortyfikowane miasto. Podobnie jak sąsiadująca z nim twierdza zostało umocnione przede wszystkim od strony północnej. Powstał tam front bastionowy składający się z jednego pełnego bastionu na środku i dwóch półbastionów na końcach, przytykających do skarp po zachodniej i wschodniej stronie. Była to konstrukcja ziemna nieoblicowana; wyjątek stanowiło miejsce, gdzie umieszczona była brama prowadząca do miasta, która została obmurowana. Na szczycie wałów było zapewne miejsce na drewnianą palisadę, za którą mieli chronić się obrońcy. Przed wałami znajdowała się sucha fosa, która podobnie jak ta wykopana przed rezydencją Jabłonowskiego nie miała stanowisk obronnych ani drogi krytej. Prawdopodobnie umocnienia te nie zostały nigdy ukończone⁴⁶.

Podobnie jak w przypadku Okopów Świętej Trójcy Mariampol spełniał zarówno funkcje, które mu przeznaczono, to jest siedziby możnowładcy zabezpieczającej jego dobra, jak i funkcje wynikające z konieczności obrony państwa. Nowa twierdza stała się jednym z centrów logistycznych armii operującej nad granicą oraz punktem zbornym. Swoje znaczenie zawdzięczał Mariampol w dużej mierze częstej obecności tam Jabłonowskiego. Jego główna siedziba pozostała we Lwowie, jednak w związku z prowadzonymi kampaniami wojennymi hetman często przebywał w Mariampolu i wydawał stamtąd liczne ordonansy. Już w 1692 r. hetman wykorzystał położenie twierdzy i zaopatrywał z jej magazynów żołnierzy. W lipcu tego roku stała się ona punktem zbornym dla łodzi i promów. W 1693 r. Jabłonowski zaplanował tam operację pod Kamieńcem Podolskim. Z Mariampola zaopatrywano też garnizony Okopów Świętej Trójcy, Szańca Panny Marii, Neamtu i Soroki⁴⁷.

⁴³ ÖStA/KA, KPS, LB, K VII, h, sygn. 49: Mariampol, k. 12v-13.

⁴⁴ Wśród opisów Mariampola można znaleźć informacje, że była to twierdza zbudowana w sposób charakterystyczny dla niderlandzkiej sztuki fortyfikacyjnej, co jednak wydaje się tezą niezgodną z rzeczywistością. Zob.: A. Betlej, *op. cit.*, s. 51.

⁴⁵ *Dziennik Jana Stanisława Jabłonowskiego*, wyd. W. Chomętowski, Warszawa 1865, s. 125.

⁴⁶ ÖStA/KA, KPS, LB, K VII, h, sygn. 49: Mariampol, k. 12v-13.

⁴⁷ BCzart., rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego do Smarzewskiego..., k. 73-73v; BCzart., rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego z dni 15 i 25 VII 1692 r., k. 55v-56; BCzart., rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego do rotmistrzów z dni 31 VII i 4 VIII 1693 r., k. 137v-139; BCzart., rkps 2699:

Mariampol i Okopy Świętej Trójcy w sposób najpełniejszy przedstawiają myśl fortyfikacyjną Jabłonowskiego. Wylania się z nich obraz niewielkiego dzieła obronnego, w przeważającej mierze korzystającego z warunków naturalnych miejsca, w którym powstało. Fortyfikacje hetmana były najczęściej konstrukcjami ziemnymi i ziemno-drewnianymi. Elementy murowane występowały tylko w newralgicznych punktach, takich jak bramy, oraz jako licowanie wałów. Okopy Świętej Trójcy oraz Mariampol były założeniami o prostym planie, nie miały rozbudowanych dzieł zewnętrznych pogłębiających obronę i umożliwiających wprowadzenie do walki obronnej większej liczby żołnierzy. Obie twierdze zostały zbudowane w istotnych strategicznie punktach. Okopy Świętej Trójcy stały się ważnym elementem obrony granicy kraju, Mariampol zaś – zapleczem dla armii operującej na południu Rzeczypospolitej.

Powyższe założenia obronne, z którymi Jabłonowski wiązał duże nadzieje, spełniły się tylko w pewnym zakresie. Weszły bowiem w skład nowego systemu broniącego granicę Rzeczypospolitej. Oddziały stacjonujące na pograniczu korzystały z nich jako baz zaopatrzeniowych i centrów logistycznych. Twierdze pograniczne współpracowały ze sobą, ostrzegając się nawzajem przed zbliżającym się zagrożeniem. Fortyfikacje stałe w latach dziewięćdziesiątych XVII w. były jednym z kluczowych elementów prowadzonych działań zbrojnych w wojnie z Imperium Osmańskim i ich budowie poświęcano dużo uwagi. Były to jednak budowle niewielkie, słabo wyposażone i obsadzone niewielkimi garnizonami. Uniemożliwiło to zablokowanie Kamieńca Podolskiego, na które liczył Jabłonowski. Nie udało się też stworzyć szczelnego systemu blokującego drogę do wnętrza Rzeczypospolitej, o czym dobitnie przekonano się w 1695 r., kiedy wojska tatarskie podeszły pod Lwów⁴⁸. Należy więc uznać, że wprawdzie Jabłonowski poświęcił fortyfikacjom dużo uwagi, jednak nie spełniły one w całości swych zadań.

Fortyfikacje polowe

Fortyfikacje polowe były nieodłącznym elementem europejskiej sztuki wojennej w XVII w. Miały za zadanie umocnić teren i tym samym przygotować go do

Ordonans Jabłonowskiego do ppłk. Hondorffa z dnia 24 VIII 1693 r., k. 139v-140v; Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej: BPAU-PAN], rkps 8703: List Albertiego z dnia 17 VI 1694 r., s. 198-199; K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, t. 2, Wrocław 2004, s. 558, 587; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 152.

⁴⁸ W. Majewski, *Najazd Tatarów w lutym 1695 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 1, s. 125-178.

prowadzenia działań zbrojnych⁴⁹. Były wykorzystywane do ochrony własnych wojsk przed ostrzałem lub atakiem nieprzyjaciela. Fortyfikacje polowe, wykorzystywane również przez wojska Rzeczypospolitej, są do dziś tematem słabo opracowanym⁵⁰. Dowódcy armii polsko-litewskiej chętnie korzystali z tego typu umocnień. Hetman Jabłonowski wznosił fortyfikacje polowe w trakcie wypraw mołdawskich i był to ważny element jego działalności wojskowej.

Zachowane źródła pozwalają na rekonstrukcję fortyfikacji polowych wznoszonych przez wojska Jabłonowskiego. Stanowią tym samym ilustrację nie tylko działalności samego hetmana, ale i myśli taktycznej obowiązującej w wojskach Rzeczypospolitej. W celu rekonstrukcji myśli fortyfikacyjnej bohatera niniejszego artykułu w tej części pracy zostaną przedstawione umocnienia wykorzystywane przez hetmana podczas jego wypraw wojennych.

Jabłonowski otrzymał stanowisko hetmana polnego w 1676 r.⁵¹, jednak dopiero po objęciu przez niego urzędu hetmana wielkiego w 1683 r. dostrzegalne zaczęło być jego zaangażowanie we wznoszenie fortyfikacji polowych. Z okresu przed 1683 r. warto wspomnieć kampanię żurawińską. Jabłonowski nie był głównodowodzącym armii Rzeczypospolitej, wojskiem dowodził Jan III Sobieski, przy nim znajdował się też hetman wielki koronny Dymitr Jerzy Wiśniowiecki. Jabłonowski nie miał więc władzy pozwalającej na prowadzenie tej kampanii. Wiadomo, że korzystał wtedy z fortyfikacji polowych wzniesionych do obrony obozu wojsk polsko-litewskich, a nawet osobiście brał udział w ich budowie i z sukcesem obronił odcinek, którym dowodził⁵². Jednak to dopiero wojna z lat 1683-1699 połączona z awansem na hetmana wielkiego pozwoliła Jabłonowskiemu na wykorzystanie swych umiejętności w zakresie budowy umocnień polowych.

Nim przejdziemy do omówienia fortyfikacji polowych, należy pokrótce przedstawić wyprawy mołdawskie, podczas których były one wznoszone. Pierwsze lata wojny z Turcją charakteryzowały się ponawianymi co roku wyprawami w kierunku Mołdawii (w latach 1684-1686 i 1690-1691)⁵³ lub pod Kamieniec Podolski (w latach

⁴⁹ F.N. Meciszewski, *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1825, s. 1; por. M. Ochman, *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807-1831*, Warszawa 2017.

⁵⁰ J. Giergielewicz, *Przegląd działalności inżynierów wojskowych w epoce królów elekcyjnych*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1925, t. 4, s. 266-281; idem, *Wybitni polscy inżynierowie wojskowi. Sylwetki biograficzne*, Warszawa 1939; idem, *Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta*, Warszawa 1933; T.M. Nowak, *Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w XV-XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1956, t. 2, s. 345-387.

⁵¹ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 1, s. 133.

⁵² Djarjusz Mich. Paca z r. 1676, wyd. J. Woliński, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. 2, z. 1, s. 153; idem, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983, s. 163-181; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 1, s. 136-137.

⁵³ C. Chowaniec, *Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, t. 4, s. 1-118; Z. Hundert, J.J. Sowa, *Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656-1706*, „Res Historica” 2016, nr 42,

1687-1689)⁵⁴. Niepowodzenie działań zbrojnych w otwartym terenie oraz nieudane próby odzyskania twierdzy kamienieckiej doprowadziły do poszukiwań alternatywnych sposobów walki i powstania fortyfikacji, które zostały opisane w pierwszej części artykułu. Do koncepcji wypraw wojennych powrócono pod koniec konfliktu, w 1698 r.⁵⁵ Efekty podejmowanych kampanii militarnych były znikome, głównym sukcesem było rozmieszczenie polskich załóg w twierdzach mołdawskich na początku lat dziewięćdziesiątych⁵⁶.

Schemat działania Jabłonowskiego podczas kampanii był podobny. W pierwszej kolejności należało zabezpieczyć kraj na wypadek ataku niezwykle mobilnych oddziałów tatarskich, tak jak to miało miejsce w 1685 r., gdy wzmocniono załogi nadgranicznych twierdz. Następnie, tego samego roku, żołnierze zbudowali przeprawę przez Prut, która najpewniej została ufortyfikowana⁵⁷. Po opuszczeniu kraju przystępowano do intensywnej akcji fortyfikacyjnej, przede wszystkim podczas wznoszenia obozu wojskowego. Teren był umacniany za pomocą okopów, szaniców i baterii artyleryjskich⁵⁸. Fortyfikacje polowe wznoszono również w newralgicznych punktach, takich jak przełęcze czy przeprawy rzeczne, w celu zarówno ochrony własnych żołnierzy, jak i zablokowania oddziałów przeciwnika, które mogłyby dokonać nagłego ataku (było to szczególnie istotne w trakcie walk z Tatarami).

Podczas kampanii w 1685 r., prowadzonej do Mołdawii przez Jabłonowskiego, 1 października doszło do bitwy z wojskami turecko-tatarskimi pod Bojanem. Starcie nie przyniosło zdecydowanego rozstrzygnięcia, a Jabłonowski już 2 października zdecydował się na odwrót w kierunku Rzeczypospolitej. Odwrót okazał się trudnym przedsięwzięciem w związku ze znajdującą się w okolicy niepokonaną ostatecznie armią przeciwnika. Wymagał obozowania w bezpośredniej bliskości wroga. Jabłonowski zmuszony był osłonić swoich żołnierzy za pomocą doraźnie wzniesionych fortyfikacji. Od 4 do 6 października trwały prace budowlane, w wyniku których powstały umocnienia ochraniające obóz, przede wszystkim przed oddziałami

s. 127-181; M. Wagner, *Kampania mołdawska 1690 roku*, [w:] *Na wojnie i w szlacheckim dworcu*, red. K.I. Maksymiuk, D.E. Wereda, R.E. Rogulski, Siedlce 2016, s. 89-106; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 1, s. 214-226; J. Wojtasik, *Od Wiednia do Karłowic*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 30, s. 103-105.

⁵⁴ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 15-17, 23-31, 34-42; J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 220.

⁵⁵ J. Wojtasik, *Ostatnia rozprawa z Turkami i Tatarami w 1698 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1967, t. 13, cz. 1, s. 63-127; cz. 2, s. 111-183.

⁵⁶ W 1690 r. wojska Rzeczypospolitej opanowały Suczawę i Kimpulung Mołdawski, a w 1691 r. – Sorokę, Neamț i ufortyfikowany klasztor w Dragomirnie: BCzart., rkps 862: Różne pisma i notaty 1648-1775, s. 14; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 225; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 66-70.

⁵⁷ BPAU-PAN, rkps 1081: Relatyja praeclare gestorum woyska J. K. M. y Rze[cz]p[ospolitej] w czteroletnich kampaniach począwszy ab anno 1685 aż do [...] 1688 [...], s. 8.

⁵⁸ AGAD, APP, sygn. 47, t. 1: Prawdziwa Relacya gestorum Woyska J. K. M. i Rzeczyp[ospoli]tey na Kampanyi in anno 1685 po wielu mieyscach ale osobiłwie w Wołoszech, s. 297-300.

tatarskimi⁵⁹. Żołnierze Jabłonowskiego usypali sześć redut po północnej stronie obozu, naprzeciwko tureckich stanowisk ogniowych. Cztery z nich tworzyły główną linię obronną, dwie natomiast wzniesiono na przedpolu, tym samym pogłębiając obronę⁶⁰.

Fortyfikacje zostały obsadzone przez piechotę oraz dragonię oddelegowane do obrony obozu. W tym samym czasie Jabłonowski zaczął wycofywać w kierunku granicy z Rzeczpospolitą resztę swych oddziałów. Armia turecko-tatarska przystąpiła do ataku na ufortyfikowany obóz, ale bez rezultatu – obrońcom udało się utrzymać pozycje. Prawdopodobnie jednak fortyfikacje ziemne były zbyt słabe, by ich obrońcy samodzielnie powstrzymali silny atak janczarów, i Jabłonowski musiał przysłać na pomoc oddział kawalerii. Niemniej umocnienia spełniły swoje zadanie i koncentrując na sobie uwagę nieprzyjaciela, pozwoliły hetmanowi na wycofanie się⁶¹.

Umocnienie obozu było ważnym elementem również podczas kampanii w 1690 r. Podczas tej wyprawy żołnierze Jabłonowskiego opanowali Suczawę i Kimpulung Mołdawski. Warto zwrócić uwagę na zabezpieczanie dwóch obozów podczas tej wyprawy. Pierwszy z nich powstał koło miejscowości Łuka, na lewym brzegu Dniestru. Znajdował się tam bród na rzece, przez który wojska Rzeczypospolitej przeprawiły się podczas wypraw w 1673 i 1685 r. Miejsce wybrane przez hetmana odznaczało się naturalnymi walorami obronnymi. Łuka była otoczona z trzech stron przez zakręcający Dniestr. Następnie armia przemieściła się na prawy brzeg rzeki i pomaszerowała Doliną Czerniawy w okolice miejscowości Lubkowice, gdzie powstał drugi obóz. Jabłonowski postanowił skorzystać z istniejących w tym miejscu fortyfikacji, wzniesionych w trakcie wyprawy z 1686 r. (więcej na ten temat w dalszej części pracy). Hetman zwracał uwagę na zapewnienie bezpieczeństwa obozującej armii, ale w przeciwieństwie do działań zbrojnych z 1685 r. tym razem korzystał przede wszystkim z istniejących już umocnień bądź z naturalnych przeszkód terenowych⁶².

Zabezpieczenie obozu było tylko jednym ze sposobów wykorzystania fortyfikacji polowych. Wojska Rzeczypospolitej wykorzystywały je również do osłaniania się podczas marszów. Wznoszono więc fortyfikacje w miejscach strategicznych, takich jak przeprawy przez rzeki, w celu zablokowania ich i niedopuszczenia do nich przeciwnika. Jest to szczególnie widoczne na przykładzie wyprawy z 1686 r. Tym razem kampanii przewodził Jan III Sobieski, ale Jabłonowski, którego władza uległa ograniczeniu, nadal był odpowiedzialny m.in. za kierowanie pracami fortyfikacyjnymi⁶³.

⁵⁹ Ibidem, s. 298.

⁶⁰ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 222.

⁶¹ AGAD, APP, sygn. 47, t. 1: *Prawdziwa Relacja...*, s. 299-300.

⁶² AGAD, APP, sygn. 163a, t. 17: *Jabłonowski do Szczuki z obozu pod Lubkowcami*, z dnia 18 IX 1690 r., s. 891; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 60.

⁶³ Z. Hundert, *Komputowe oddziały rodziny królewskiej w kampanii mołdawskiej 1686 roku w świetle rozkazów i sprawozdania sejmowego hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego*, [w:] *Jarzmo Ligi Świętej...*, s. 177.

Król polski planował marsz w kierunku Bukowiny i wyruszył z armią 21 lipca⁶⁴. Wcześniej rozpoczęto prace mające zabezpieczyć trasę przemarszu. Jabłonowski wysłał 14 lipca ppłk. Stanisława Domaradzkiego w okolice miejscowości Lubkowice, położonej w widłach Prutu i Czerniawy, z rozkazem zajęcia znajdującego się tam starego szańca i odbudowania go. Fortyfikacja miała istotne znaczenie strategiczne. Oslaniała nie tylko marsz wojsk Jana III Sobieskiego, lecz także bród na Prucie. W kolejnych tygodniach wzmocniono obronę tej przeprawy⁶⁵. Drugi szaniec, znajdujący się naprzeciwko Lubkowic, wzniesiono w dniach 28-30 lipca. Dowództwo nad obroną umocnień powierzono płk. Jaskulskiemu⁶⁶. Szańce nad Prutem były najprawdopodobniej prostymi konstrukcjami ziemnymi, wzniesionymi na planie prostokąta, bez dodatkowych umocnień na narożach. W celu uzyskania większej ochrony boki fortyfikacji wzniesiono na skarpie wznoszącej się nad doliną Prutu⁶⁷.

Ochrona wojsk nie ograniczała się tylko do przeciwdziałania bezpośredniemu zagrożeniu. Jak wskazał Zbigniew Hundert, „jednym z podstawowych problemów wojska podczas wyprawy była kwestia aprowizacji i wystawienia wart, które miały ochraniać osoby wysłane dla zaopatrzenia dla jednostki”⁶⁸. Kolejne szańce zabezpieczające marsz armii powstały w dół Prutu, koło miejscowości Pereryta, gdzie 2 sierpnia rozbito obóz. 5 sierpnia Jabłonowski oddelegował płk. Łastawickiego z trzema regimentami piechoty i artylerią do obsadzenia nowych umocnień⁶⁹. Trzy fortyfikacje, które powstały – nazwane Święty Jakub, Święta Anna i Janów – miały za zadanie ochraniać przemieszczającą się armię, a Janów znajdował się ponadto nad kolejnym brodem na Prucie.

Jan III Sobieski zdecydował 25 sierpnia o kontynuowaniu marszu w kierunku Dunaju. W tym celu należało wznieść kolejną przeprawę przez Prut – zbudowano więc nad nim most. Został on umocniony redutami, które miały ochraniać przeprawę zarówno w trakcie jej wznoszenia, jak i później. Fortyfikacje broniące mostu zostały wyposażone w artylerię⁷⁰. Kampania zakończyła się w październiku i nie przyniosła już więcej interesujących przykładów wykorzystania umocnień polowych.

⁶⁴ C. Chowaniec, *op. cit.*, s. 52.

⁶⁵ BOssol., rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego do Domaradzkiego z dnia 14 VII 1686, s. 144; BOssol., rkps 250: Ordonansy Jabłonowskiego z dnia 20 VII 1686 r., s. 150-151.

⁶⁶ C. Chowaniec, *op. cit.*, s. 53.

⁶⁷ *Galizien und Lodomerien...*

⁶⁸ Z. Hundert, *op. cit.*, s. 178.

⁶⁹ BOssol., rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego do Zastowieckiego z dnia 5 VIII 1686 r., s. 161-162.

⁷⁰ BPAU-PAN, rkps 1081: Prawdziwa Relacya..., s. 35-36.

Inżynierowie i budowniczowie

Budowa fortyfikacji wymagała dobrej organizacji oraz projektu. Jabłonowski, uzdolniony organizator, korzystał z umiejętności szeregu inżynierów, których można powiązać przynajmniej z częścią wzniesionych fortyfikacji. Najsłynniejszym z nich był Tylman z Gameren, zaangażowany w powstanie planu Okopów Świętej Trójcy, a także związany z innymi fundacjami Jabłonowskiego, m.in. jego pałacem we Lwowie⁷¹. Na zlecenie hetmana działali także inni inżynierowie. Archibald Glower w 1692 r. brał udział we wznoszeniu fortyfikacji ziemnych w Soroce. O jego działalności wypowiadał się z uznaniem komendant twierdzy, płk Krzysztof Rappe⁷². Według Marka Wagnera w kręgu Jabłonowskiego przebywał również Karol Maksymilian Krauzer, odpowiedzialny m.in. za wzniesienie fortyfikacji w Pomorzanach⁷³, a także inżynierowie Charles Benoit i Charles Hocquart⁷⁴ oraz Jan Berens, który prawdopodobnie był autorem planu rozbudowy fortyfikacji Lwowa w latach 1678-1682⁷⁵.

Jabłonowski współpracował też z generałem artylerii koronnej Marcinem Kątskim. Kątski nadzorował powstawanie fortyfikacji polowych podczas kampanii 1685 r.⁷⁶ oraz uczestniczył w procesie planowania i wznoszenia Okopów Świętej Trójcy. Był najpewniej twórcą pierwszego szkicu przedstawiającego tę twierdzę⁷⁷.

Rola budowniczych przypadała, w przeważającym stopniu bądź wyłącznie, żołnierzom. Było to widoczne w trakcie wznoszenia fortyfikacji nie tylko polowych, ale także stałych. Wiadomo, że do budowy Okopów Świętej Trójcy Jabłonowski wyznaczył żołnierzy z poszczególnych chorągwi. Fortyfikacje polowe również były sypane przez oddelegowane do tego celu oddziały.

Finansowanie

Problem finansowania fortyfikacji wznoszonych przez Jabłonowskiego jest trudny do przedstawienia z powodu braków w materiale źródłowym. Fortyfikacje

⁷¹ J. Mossakowski, *Tylman z Gameren. Architekt polskiego baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 26.

⁷² AGAD, APP, sygn. 47, t. 3: Rappe do Kątskiego z Soroki z dnia 4 VII 1692 r., s. 468.

⁷³ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2, s. 154; BCzart., rkps 183: Jan III Sobieski do Kątskiego z dnia 7 V 1692 r., s. 164.

⁷⁴ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)...*, t. 2.

⁷⁵ W. Tomkiewicz, J. Witwicki, *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” 1971, t. 16, z. 2-3, s. 128-129.

⁷⁶ BPAU-PAN, rkps 1081: Relaty praeclare..., s. 15.

⁷⁷ R. Marcinek, *Okopy...*, s. 217-218.

powstawały przede wszystkim z pieniędzy państwowych, po części również z prywatnych, w tym także Jabłonowskiego. Księgi wydatków hetmana wielkiego zawierają informacje na temat licznych, ale niewielkich sum przeznaczanych na cele wojskowe, inne jednak niż wznoszenie fortyfikacji⁷⁸.

Sumy wydawane na wznoszone i wzmacniane fortyfikacje były niewielkie w porównaniu do inwestycji z poprzednich dekad, a szczególnie z pierwszej połowy XVII w. Miało to prawdopodobnie wpływ na ostateczny kształt omawianych twierdz. Dzieła, które powstawały w omawianym okresie, były niewielkie i szeroko wykorzystywały przeszkody naturalne.

Pewne pieniądze na fortyfikacje mołdawskie oraz utrzymanie twierdz pogranicznych wydawano ze skarbu państwa. W 1692 r. Archibald Glower został wysłany do Soroki, gdzie następnie podjął prace przy wznoszeniu fortyfikacji. Na podróż oraz przygotowanie drewna i cieśli przeznaczono 2 500 zł. W tym samym roku przeznaczono 30 000 zł na utrzymanie załóg w twierdzach mołdawskich⁷⁹. W 1693 i 1694 r. kwota wzrosła do 100 000 zł, w 1695 r. wynosiła już 110 000 zł, a w 1696 r. – 150 000 zł. W kolejnych latach środki te zmalały do 40 000 zł w 1697 r., a w 1699 r. płk Rappe otrzymał 20 445 zł na utrzymanie wojska i twierdzy w Soroce. Większa część tych sum była zapewne przeznaczona na zakup zaopatrzenia. Np. w 1695 r. 80 864 zł przeznaczono na zakup zaopatrzenia, a 29 126 zł wydano na żołd oraz niesprecyzowane prace fortyfikacyjne⁸⁰. Utrzymanie twierdz pogranicznych i mołdawskich interesowało również szlachtę, przede wszystkim podolską, która w 1695 r. domagała się ich odpowiedniego wyposażenia⁸¹.

Konkluzje

Uważa się, że Stanisław Jabłonowski był uzdolniony w zakresie organizacji i administracji wojska⁸². Wznoszone przez niego fortyfikacje – zarówno stałe, jak i polowe – miały kilka cech wspólnych, dzięki którym możemy wskazać pewną koncepcję,

⁷⁸ AGAD, Archiwum Zamoyskich [dalej: AZ], sygn. 3096: Akta dotyczące skarbowości, s. 40-46; BOssol., rkps 9541: Księga wydatków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego na wojsko z lat 1685-1689; BCzart., rkps 1949: Dziennik wydatków wojennych Stanisława Jana Jabłonowskiego hetm. w. kor. Z lat 1693-1696.

⁷⁹ AGAD, ASK, sygn. 73: Rachunki generalne sejmowe..., k. 26.

⁸⁰ AGAD, ASK, sygn. 72: Rachunki na sejm 1696..., k. 24v; M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634-1702)*..., t. 2, s. 152.

⁸¹ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672-1698*, wyd. i oprac. J. Stoliński, Kraków 2002, s. 192.

⁸² T. Nowak, *Jabłonowski Stanisław Jan*..., s. 237; M. Wagner, *Przemiany organizacyjne w armii koronnej końca XVII wieku. Wybrane problemy wojskowości polskiej w okresie hetmaństwa Stanisława Jabłonowskiego*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 110.

którą kierował się hetman. Przede wszystkim były to konstrukcje ziemne, niekiedy oblicowane lub wzmocnione w newralgicznych punktach przez budowle kamienne. Fortyfikacje powstawały najczęściej na planie czworoboku (wyjątek stanowił Mariampol). Jabłonowski bardzo chętnie korzystał z przeszkód naturalnych, fortyfikacje stałe wznosił najczęściej w zakolach lub widłach rzek. Dzięki temu nie tylko wzmacniał obronę, lecz także oszczędzał środki i czas potrzebne do ukończenia budowy. Tak było w przypadku Okopów Świętej Trójcy. Istotnym problemem omawianych fortyfikacji była ich wielkość. Zarówno założenia stałe, jak i polowe charakteryzowały się niewielkim rozmiarem, przez co ich obrona oraz wykorzystanie garnizonów do akcji w polu były trudne. Załoga Okopów Świętej Trójcy nie była w stanie blokować Kamieńca Podolskiego ze względu na małą liczebność, szance koło Pereryty trzeba było ewakuować wraz z wycofywaniem się żołnierzy we wrześniu 1686 r., ponieważ niemożliwa była ich obrona⁸³.

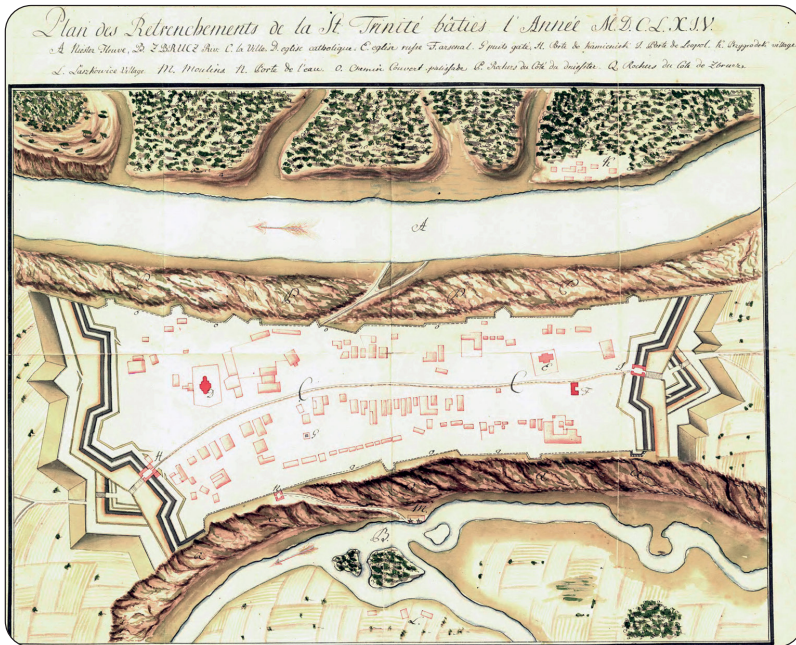
Zabezpieczenie granicy Rzeczypospolitej przed atakami nieprzyjaciela było jednym z najważniejszych dokonań Jabłonowskiego. Fortyfikacje, które budował na pograniczu, wchodziły w skład systemu obronnego. Hetman starał się zapewnić współpracę między garnizonami na pograniczu. Nakazał żołnierzom stacjonującym w Okopach Świętej Trójcy ostrzegać załogi znajdujących się w okolicy fortyfikacji o nadciągającym niebezpieczeństwie (przede wszystkim tatarskim)⁸⁴. Prawdopodobnie niektóre umocnienia, które powstały jako polowe, zostały rozbudowane i ochraniały granicę państwa. Przykładem tego mogą być szance pod Lubkowicami.

Podsumowując, należy uznać, że umocnienia powstające z inicjatywy Jabłonowskiego były przede wszystkim założeniami tanimi w realizacji, wykorzystującymi najprostsze i najłatwiej dostępne materiały (jak ziemia czy drewno) oraz szybkimi w konstrukcji. Ich powstanie związane było przede wszystkim z aktualnie prowadzonymi konfliktami, a zadaniami były ochrona granic kraju oraz wsparcie wojsk Rzeczypospolitej działających zarówno na terenie kraju, jak i poza jego granicami.

⁸³ BOssol., rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego z dnia 26 IX 1686 r., s. 188.

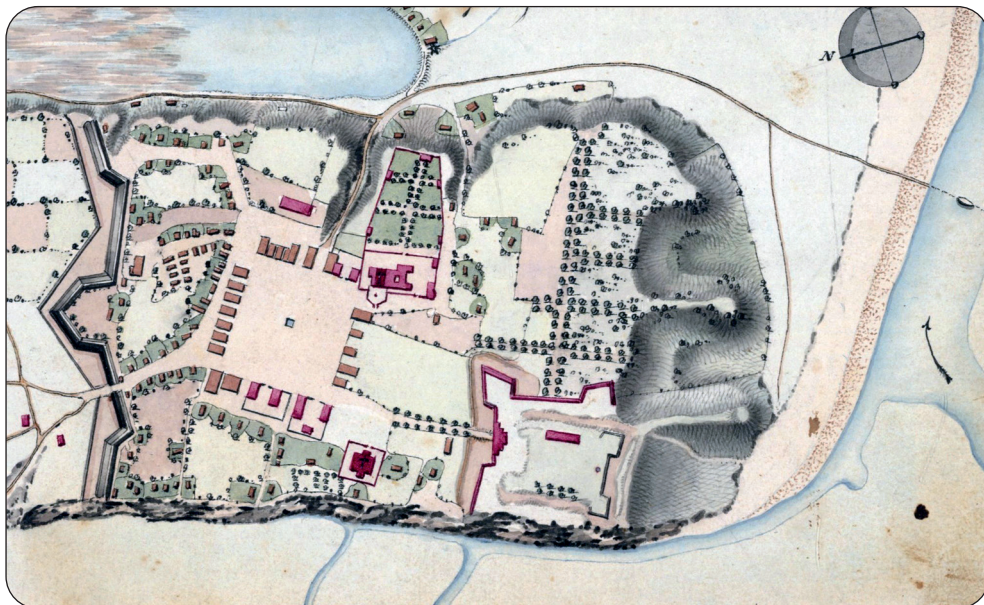
⁸⁴ BCzart., rkps 2699: Ordonans S. Jabłonowskiego do pułkownika Brandta z dnia 8 X 1692 r., k. 82.

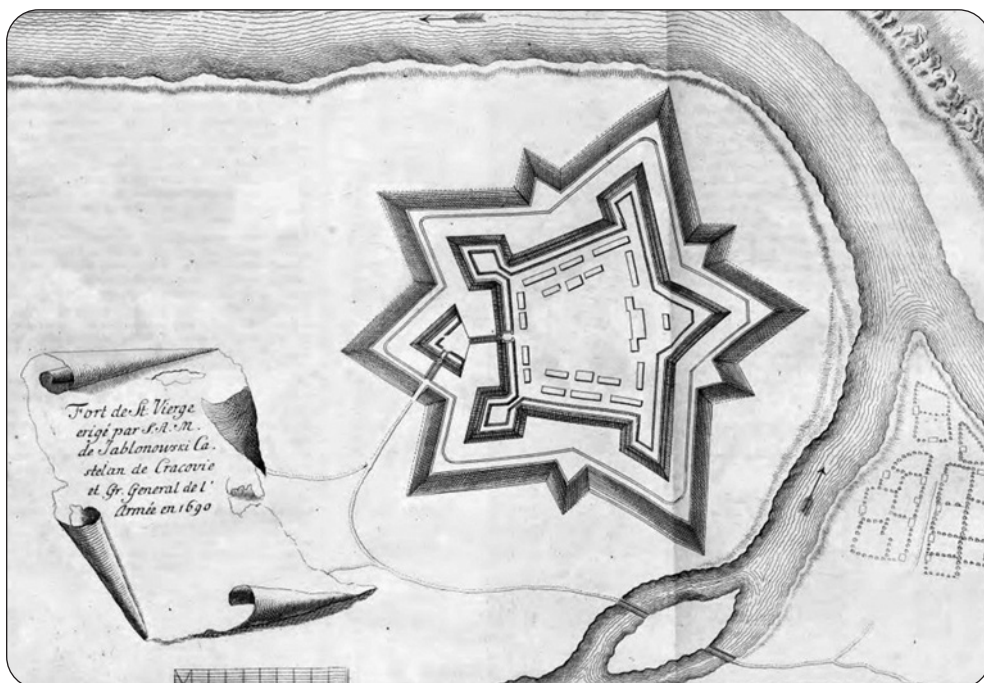
1. Plan Okopów Świętej Trójcy. Źródło: SE, KrA, sygn. 0406/17/008/002.

2. Mariampol na mapie Miega z lat 1779-1783. Źródło: *Galizien und Lodomerien (1779-1783) – First Military Survey*, Arcanum Maps, [on-line:] <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2205090.8599748425%2C6332097.651916457%2C3031222.2616810277%2C6610328.434874499> (4.09.2024).

3. Plan Mariampola z 1812 r. Źródło: ANK, ZB, sygn. 29/663/0/6/681.

4. Szanec Panny Marii według Johann Dorothei Philipp. Źródło: J.G. de Jonsac, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, t. 3, Lipsk 1774, il. po s. 70.

5. Szaniec Panny Marii na mapie Miega z lat 1779-1783. Źródło: *Galizien und Lodomerien* (1779-1783) – *First Military Survey*, Arcanum Maps, [on-line:] <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2205090.8599748425%2C6332097.651916457%2C3031222.2616810277%2C6610328.434874499> (4.09.2024).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Publiczne Potockich:

sygn. 47, t. 1: Prawdziwa Relacya gestorum Woyska J. K. M. i Rzeczyp[ospoli]tey na Kampanyi in anno 1685 po wielu mieyscach ale osobliwie w Wołoszech;

sygn. 47, t. 3: Rappe do Kątskiego z Soroki z dnia 4 VII 1692 r.;

sygn. 47, t. 3: Rappe do Kątskiego z Soroki, z dnia 20 X 1692 r.;

sygn. 163a, t. 17: Jabłonowski do Szczuki z obozu pod Lubkowcami, z dnia 18 IX 1690 r.

Archiwum Skarbu Koronnego:

sygn. 72: Rachunki na sejm 1696 przygotowane, k. 24v;

sygn. 73: Rachunki generalne sejmowe, na sejm, pro die 3 Decembris w roku 1692 podane, k. 26.

Archiwum Zamoyskich:

sygn. 3096: Akta dotyczące skarbowości.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Zbiór kartograficzny:

sygn. 29/663/0/6/681: Mariampol;

sygn. 29/663/0/6/682: Grund und Situations Riss von den Marktflecken Mariampol im Stanislawower Kreise in Ostgalizien mit denen dabey befindlichen Festungswerken.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie:

- rkps 183: Jan III Sobieski do Kątskiego z dnia 7 V 1692 r.;
rkps 862: Różne pisma i notaty 1648-1775;
rkps 1949: Dziennik wydatków wojennych Stanisława Jana Jabłonowskiego hetm. w. kor. Z lat 1693-1696;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Druszkiewicza z dnia 6 VII 1692 r., k. 53-53v;
rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego z dni 15 i 25 VII 1692 r., k. 55v-56;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Smarzewskiego, regimentarza piechoty węgierskiej z dnia 25 IX 1692 r., k. 73-73v;
rkps 2699: Jabłonowski do Jana III Sobieskiego z obozu między Żwańcem a Zbruczem, 26 września 1692 r., k. 74;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 27 IX 1692 r., k. 75;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 1 X 1692 r., k. 77;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do pułkowników z dnia 3 X 1692 r., k. 78;
rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego do chorągwi z dnia 7 X 1692 r., k. 80v-81;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do Brandta z dnia 8 X 1692 r., k. 81v;
rkps 2699: Ordonans S. Jabłonowskiego do pułkownika Brandta z dnia 8 X 1692 r., k. 82;
rkps 2699: Ordonansy Jabłonowskiego do rotmistrzów z dni 31 VII i 4 VIII 1693 r., k. 137v-139;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do ppłk. Hondorffa z dnia 24 VIII 1693 r., k. 139v-140;
rkps 2699: Ordonans Jabłonowskiego do por. Tyszkowskiego z dnia 24 VIII 1693 r., k. 140v.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

- rkps 1081: Relaty praeclare gestorum wojska J. K. M. y Rze[cz]p[ospolitej] w czteroletnich kampaniach począwszy ab anno 1685 aż do [...] 1688 [...];
rkps 8703: List Albertiego z dnia 17 VI 1694 r.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

- rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego do Domaradzkiego z dnia 14 VII 1686;
rkps 250: Ordonansy Jabłonowskiego z dnia 20 VII 1686 r.;
rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego do Zastowieckiego z dnia 5 VIII 1686 r.;
rkps 250: Ordonans Jabłonowskiego z dnia 26 IX 1686 r.;
rkps 286: Diariusze sejmów i akt politycznych z lat 1718-1720 oraz rachunki i inwentarze artylerii koronnej za lata 1690-1718;
rkps 3003: Teki Stanisława Lukasa;
rkps 9541: Księga wydatków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego na wojsko z lat 1685-1689.

Krigsarkivet w Täby:

- sygn. 0406/17/007/001: Polen. Okopy. Plan du fort Sainte Trinité ou Okop.

Österreichisches Staatsarchiv:

- Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Landesbeschreibungen, K VII, h, sygn. 49: Mariampol, k. 12v-13.

Źródła drukowane

- Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672-1698*, wyd. i oprac. J. Stolicki, Kraków 2002.
- Djarjusz Mich. Paca z r. 1676*, wyd. J. Woliński, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. 2, z. 1, s. 152-156.
- Dziennik Jana Stanisława Jabłonowskiego*, wyd. W. Chomętowski, Warszawa 1865.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783*, t. 13, cz. A, wyd. Z. Budzyński, Warszawa 2018.
- Jonsac G.F. de, *Histoire de Stanislas Jablonowski*, t. 3, Lipsk 1774.
- Jonsac G.F. de, *Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana Wielkiego Koronnego*, t. 4, Poznań 1868.
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, t. 2, Wrocław 2004.

Opracowania

- Adamczyk J.L., *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004.
- Betlej A., *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.
- Chowaniec C., *Wyprowa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, t. 4, s. 1-142.
- Czołowski A., *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892.
- Czołowski A., Janusz B., *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.
- Giergielewicz J., *Przegląd działalności inżynierów wojskowych w epoce królów elekcyjnych*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1925, t. 4, s. 266-281.
- Giergielewicz J., *Wybitni polscy inżynierowie wojskowi. Sylwetki biograficzne*, Warszawa 1939.
- Giergielewicz J., *Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta*, Warszawa 1933.
- Hundert Z., *Komputowe oddziały rodziny królewskiej w kampanii mołdawskiej 1686 roku w świetle rozkazów i sprawozdania sejmowego hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego*, [w:] *Jarzmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 163-167.
- Hundert Z., Sowa J.J., *Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656-1706*, „Res Historica” 2016, nr 42, s. 127-181, <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2016.42.127-181>.
- Majewski W., *Najazd Tatarów w lutym 1695 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 1, s. 125-178.
- Marcinek R., *Inwentarze cekhausu w Okopach Św. Trójcy z I połowy XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1990, nr 92, s. 136-140.
- Marcinek R., *Okopy Świętej Trójcy*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1996, t. 27, s. 217-229.
- Markowicz M., *Rola polskich załóg w twierdzach północnej Mołdawii w systemie obrony pogranicza Rzeczypospolitej w latach 1692-1696*, [w:] *Jarzmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 220-227.
- Meciszewski F.N., *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1825.
- Mossakowski S., *Czy projektant Okopów Św. Trójcy?*, [w:] *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez*

- Krakowski Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ. Kraków, 8-9 czerwca 1990 roku, red. M. Fabiański, K. Kuczman, Kraków 1991, s. 123-129.
- Mossakowski S., *Tylman z Gameren. Architekt polskiego baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Nowak T., *Jabłonowski Stanisław Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Nowak T.M., *Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w XV-XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1956, t. 2, s. 345-387.
- Ochman M., *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807-1831*, Warszawa 2017.
- Pilarczyk Z., *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Poznań 1997.
- Tomkiewicz W., Witwicki J., *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia” 1971, t. 16, z. 2-3, s. 91-200.
- Wagner M., *Kampania mołdawska 1690 roku*, [w:] *Na wojnie i w szlacheckim dworku*, red. K.I. Maksymiuk, D.E. Wereda, R.E. Rogulski, Siedlce 2016, s. 89-106.
- Wagner M., *Przemiany organizacyjne w armii koronnej końca XVII wieku. Wybrane problemy wojskowości polskiej w okresie hetmaństwa Stanisława Jabłonowskiego*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 109-118.
- Wagner M., *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014.
- Wagner M., *Stanisław Jabłonowski (1634-1702). Polityk i dowódca*, t. 1-2, Siedlce 1997.
- Wagner M., *Stanisław Jabłonowski – kasztelan krakowski, hetman wielki koronny*, Warszawa 2000.
- Wagner M., *Stanisław Jan Jabłonowski herbu Prus III (1634-1702), hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. W. Włoszczak, Warszawa 1995, s. 247-258.
- Wimmer J., *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965.
- Wojtasik J., *Od Wiednia do Karłowic*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 30, s. 103-115.
- Wojtasik J., *Ostatnia rozprawa z Turkami i Tatarami w 1698 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1967, t. 13, cz. 1, s. 63-127; cz. 2, s. 111-183.
- Woliński J., *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983.
- Лисий І., *Археологічні дослідження збережених замків Івано-Франківської області в 1991-2016 роках*, „Scriptorium Nostrum” 2017, № 3(9), s. 201-207.
- Лисий І., *Маріямпільський замковий комплекс: історико-туристична характеристика*, „Військово-історичний меридіан” 2016, № 4(14), s. 146-154.
- Лукомська З.В., *Історія фортеця „Окопи Святої Трійці” на тернопільщині*, „Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура” 2016, № 856, s. 178-185.
- Лукомська З.В., *Містобудування Західної України епохи бароко (сер. XVII ст. – кін. XVIII ст.)* [rozprawa doktorska, Politechnika Lwowska], Львів 2018, [on-line:] <https://lpnu.ua/spetsrady/d-3505211/lukomska-zoriana-volodymyrivna>.

Strony internetowe

- Galizien und Lodomerien (1779-1783) – First Military Survey*, Arcanum Maps, [on-line:] <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2205090.8599748425%2C6332097.651916457%2C3031222.2616810277%2C6610328.434874499>.